

Բ Ա Ձ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՍԿԻՋԲՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ ԵՒ ԴԻՈՆԵՍԻՈՍԻ ԹՐԱԿԱՑԻՈՑ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հայկական դպրութեան ճոխ մաս մ'ալ կը գրաւեն փերականք, որոց պաշտօնն էր կամ պիտի ըլլար հսկել լեզուին յստակութեան վրայ և սրբել զայն յօտար տարերաց, որք կրնային անորապետել լեզուին վրայ և աղաւաղել զայն: Եւ յիրաւի, կը տեսնենք ակն յայտնի որ հազիւ թէ Ս. Սահակ ձեւացուց հայ բարբառը՝ ելան անմիջապէս անոր հակառակ այնպիսի գրիչներ ալ որք սկսան զայն այլափոխել: Այլափոխել ըսինք, ըստ մեր արդի տեսութեան, և բաղդատելով զնոսիւր մաս տեսնազիրս ընդ այդ անուանեալ աղաւաղ դասուն: Սակայն կրնանք արդեօք կարծել որ առաջին ուսանողքն 'ի դպրոցս Ս. Սահակայ՝ այնչափ մոռցած ըլլան իրենց լեզուին արմատական շէնքն ու հիմը, մինչև խնդրել զայն ինքնահնար բառերով ու մասնիկներով, որոնց ամենքն ալ փոխ աւանդած ըլլան 'ի յոյն լեզուէ: Զայս յախուռն դատաստան մենք չենք կրնար առ ժամ հաստատել, մինչև կարենանք ցուցընել հաւաստի քննութեամբ, որ այդ նոյն

խակ մեր կոչած աղաւաղ դասուն թարգմանիչք ունեցեր են իրենց հիմնական դրութիւնը բուն ազգին բարբառոյն մէջ, թերեւ նաև մեր դպրութեան նախահարց Սահակայ և Մեսրոպայ գաղափարն նոյնն եղած ըլլայ, թէպէտ ոչ 'ի գործ գեղեպ ճնիկ իրենց ճաշակովը:

Եթէ մէկ մը դարձունենք աշուրնիս հայկական դպրութեան արդի չըջանիւ վրայ, ամենևին նորօրինակ տեսարան մը կը բացուի մեր առջև. այնպիսի տեսարան՝ զոր և ոչ մի բարբառ ոչ արևելեան և ոչ արևմտեան, ցայժմ հանդիսացուցեր է յայխարհիս. բարբառ մը՝ որուն հեղինակ կը կարծուի իւրաքանչիւր մատենագիր, և ոչ մէկ լեզուի մը կանոնաց հպատակ. չերեիր դպրոց մը, ոչ ակադեմիա մը, ոչ մը և իցէ ուսումնական կեդրոն մը՝ ուսկից կախումն ունենայ բարբառոյն հեղինակութիւն. ոչ ընկերութիւն մը գիտնոց՝ որ անոնց մատուրական ուժովն ազգին վրայ ազդեցութիւն ըրած ըլլայ, Միւս կողմանէ գրողք և թարգմանողք անպակաս, ըստ քմաց իւ-

րեանց։ Այս ընթացքով ինչ յուսալի էր լեզուէ մը, բայց խառնակութիւն մը, չար ու բարի։ Եւ այս շատ հեռու չէ թերեւ մեր այժմու գաղափարներէ, երբ կը տատանիդ դեռ ընդ մէջ ռամկ. օրէնքն և գրաբառ խօսից, թերեւս երկուքին մէջ ալ թերակատար ըլլալով, թողլով մէկդի բարձրագոյն իմաստներն և ընտիր գրութիւնքն, ինչ է ներկայ՝ նաև միայն բառերու և անուանց գրութեան մէջ այդչափ իրարմէ զանազանին. որ լեզու, հին կամ նոր, այդպիսի խառնընդոր անդունդ մը կը ներկայացընէ մեզ։ Արդ գիտմամբ ձեռք առինք մենք հիմայ հայ քերականներն, որոնց հեղինակութեան վրայ յեցեալ կ'ուզենք համառօտիւ, որչափ կրնանք, ներկայացնել ընթերցողաց հայկական լեզուին կազմութեան աւանդներն. զորս թերեւս շատերն ցարդ խօսից նիւթ առած էին մաս մաս առանձին, այլ մեր ջանքն պիտի ըլլայ այս տեղ նախնեաց օրինակներով մեր կարծիքը զօրացնել։ Եւ կարծենք որ քան զայս զգուշաւոր և ապահովագոյն ճամբայ չկայ, տեսնել թէ ինչ մտածեր ու գրեր են մեզմէ առաջ այնչափ քննադատ քերականներ, և զորոնք մենք հիմայ մոռցած՝ կ'ուզենք նոր նոր կանոններ մեզի սահմանել, ո՞նի գերմանական, ո՞նի դադղիական փայլերով։ Որով ուրիշ բան չըլլար մեր գիտումն, բայց եթէ նախնեաց մեզ աւանդած հեղինակութիւնը մեզի իբր դպրոց կանգնելով, կարենալ աւելի դիւրագոյն ճամբայ բանալ ջանասէր բանասիրաց։ Վասն զի ոչ որ, կարծենք, այնչափ յանդգնի՝ որ կարենայ միտքը դնել թէ ինքն լեզուի մը օրէնսդիր ըլլայ, յետ այնչափ աշխատողաց՝ որ տասնուհինգ դար այդ լեզուի վրայ աշխատեր և գրեր են։

Ներքն մեզի ընթերցողք, եթէ քիչ մը աւելի հիններէն առնուլք մեր խօսից սկիզբն, որպէս զի դիւրաւ տեսնենք ժամանակաց շարքը։

Շատ անգամ խօսից նիւթ եղած է, և մեծ գիտողութիւն համարուած, դու-

շակութեամբ դատաստան մը միայն վճռելու, թէ արդեօք յառաջ քան զՍ. Սահակ և զՍ. Մեսրոպ հայկական բարբառ և դիր կար՝ թէ ոչ, Մեր պատմագրաց և ազգային աւանդութեան ետեւ երթալով, կրնանք կարծել ու հաւատալ թէ մեր Հայկազուն թագաւորքն իսկ ունեցած էին իրենց մասնաւոր լեզուն, որ է մեր հայկական բարբառն, և միանգամայն անոր յայտարար նշաններն՝ որ են տառք և նշանագիրք, և անոնցմով գրեր ու խօսեր են։ Բայց եթէ մէկն հարցընէ թէ ո՞ր են հիմայ այդչափ թագաւորաց և պատմութեց յիշատակարաններն, զոր կ'երևակայենք մտքով, հարկաւ կը պապանձինք և չենք կարող պատասխան մը տալ հաստատուն՝ կամ այդ կամ ոչ։ Սակայն ցայսօր եղած դիւտերն կը բռնադատեն զմեզ աւելի ոչ ըսելու քան թէ այդ։ Վասն զի եթէ եղած ըլլար այնպիսի բարբառոտ ժամանակ մը, զոր մեր պատմութիւնն կ'աւանդէ, կը մընար գտնէ նշխար մը, դրամ մը, քարի կտոր մը, անօթ մը, և այլն, և այլն, որուն վրայ այդ հրաշալի նշանագիրքն զրոյմած ըլլային։ Բայց միթէ այդպիսի զրամներ չեն գտնուած։ Մեր արժանահաւատ պատմիչն Վարդան այն խընդիրը մէջ առնելով կ'ըսէ. «Եւ զի լեւալ է հայերէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս լեւոնի արքայի, զի դատաւ դրամ ի կիլիկիա, հայերէն գրով գրոյմեալ զանուն կուսպաշտ թագաւորացն Հայկազանց. զորոյ զթերութիւնն ելիցնորս մեր եզրաս, աստուածախառն շնորհք լցեալ» ։

Քան զայս հաւաստի ծանօթութիւն չէր կրնար տրուիլ։ Բայց մեր է այդպիսի դրամ մը։ Մինչև ցայսօր չգտնուելուն պատճառաւ դեռ այդպիսի դրամ մը՝ եթէ ոչ Հայկազանց գտնէ Սրշակունեաց ժամանակ, տարակուսական կ'ըլլայ Վարդան վարդապետին վկայութիւնն, և համարձակ ալ ըսել՝ սխալ։

1 Վարդանայ Պատմութիւն. էջ 80. (տպ. 1862. ի Ս. Ղազար)։

Թերևս ուրիշ տեսակ գիր մը հայերէնի հետ չփոխելով։ Ասոր նման վկայութիւն մ'ալ, բայց բոլորովին առասպելական կնքով, մէջ կը բերէ արտաքին յոյն պատմիչ մը, այն փրոստրատոսն՝ որ գրած է և ստայողած Ապողոնիոսի Տիանեցոյ պատմութիւնն և զրոնեցաւ ինքն։ նոյն դրոց մէջ կ'աւանդէ թէ Արշակ թագաւորին ժամանակ ինձ մը գտնուեցաւ, որուն վզին մանեակ մը դրուած էր ոսկի, և վրան գրուած. Βασίλειος Ἀρσάκης Θέω Νισαίω, և թէ ինչ գրեալ էր, կ'ըսէ. Ἀρμενίαις γράμμασι (հայկական նշանագրոյ), և այս գրութեանցաւ կամ ըմբռնեցաւ 'ի խնկաբերն Պամփիլիայ, ինչպէս կ'ըսէ հեղինակն. և ետքը կը յաւելու. « Թայն, ժամ թագաւոր էր Հայոց Արշակ. և կարծեմ եթէ տեսեալ նորա զինձն, նուիրեաց Դիոնիսեայ՝ վասն մեծութեան գազանին՝ 1, կրնայ ըլլալ որ փրոստրատոս իր այնչափ չփոխուածանց հետ այս ալ չփոխած ըլլայ, կամ՝ Ἀρμένιος (Հայ) անուանով ուրիշ գիր և ազգ իմացած ըլլայ, բայց օտար չէ ընդունելն թէ կար հայկական լեզուն, թէպէտ զուրկ 'ի նշանագրաց կամ՝ անգործածական տառերով. և այս բուն հայկական բարբառոյն օրինակ մ'ունի՛ր վարրոն հռովմայեցի մատենագրին լեզուաբանական գրութեան մէջ, ուր կը խօսի լատին լեզուի բառերուն կազմութեանը վրայ։ Յետ խօսելու և յիշելու ասորի և ուրիշ լեզուները, տեղ մ'ալ կը յիշէ հայ լեզուն՝ Տիգրիս բառին մեկնութիւնը տալով, և կ'ըսէ. « Վաղը (լատին բառն Tigris), որ է իբրեւ առիւծ խայտաբղէտ, որ չև է ուրիշ ըմբռնեալ կենդանւոյն, է բառ հայեցի. քանզի անդ և տեղ և գետն որ ուժգնագոյն արշաւէ, կոչի Tigris 2»։

Ուստի այսչափս միայն կրնանք ըսել, թէ առանց տառից՝ հայկական լեզու մը կը խօսուէր 'ի Հայաստան, մինչև ըզնոյնն գրեալ վրայ առին մեր երկու նախահարքն դպրութեանս՝ Ս. Սահակ և Մեսրոպ, իրենց երկարատեւ աշխատութեամբն, եւ եթէ այս ալ չխոստովանինք, ապա հարկ կ'ըլլայ ընդունել ուրիշ անտեղի կարծիք մը, թէ երկու սուրբերն՝ զրոց հետ հնարեցին նաև լեզու մ'ալ, ու տուին Հայ ազգին լեզու և բառեր նոր և անյուր։ Եւ յիշաւ աւետարանի պատմագիրք կը վկայեն լեզուին զոյսութեանը, և միայն տառից պակասութիւնը կը յիշատակեն։

Արդ, ինչպէս որ կ'ուզէ հաւատայ մէկն, մեկը. ոչ զոք մինչև այս տեղս կրնանք զօրաւորագոյն փաստերով յաղթահարել. բայց ասկէ վերջ ըսելիք պատմութիւնն նոյն իսկ մինչև ցարդ գործուած հեղինակութեան վրայ հաւատաւոր է, և ոչ ինքնահնար կարծիք մը։

Մեծ պարծանք մը պահուած էր Հայաստանի եկեղեցական դասուն, ըլլալ գիտութեան լուսաւորիչը և ծագողը 'ի սկիզբն հինգերորդ դարուն, որ ապա նոյն անձանց մտաւորական երկարութեանցն պատճառաւ կոչուեցաւ Սկիզբն դար։ Գիտութեան կարօտութիւն մը նախ սկսաւ զգալ այն խումբն՝ որ իրեն պաշտամամբը չէր կրնար հաղորդել ժողովրդեան սրբազան գրեանց իմաստները, և ժողովուրդն առանց օգտուելու կ'երթար կու գար առ իւր հովին։ Այս իրաւացի պակասութիւնն և կարօտութիւնն ստիպեցին զՍ. Մեսրոպ, զՍ. Սահակ և զՂառամյապուհ թագաւոր՝ հոգալու այսպիսի կարևոր՝ բայց միանգամայն դժուարին ձեռնարկ մը յաջողցնելու։ Եթէ աստուածային հրաշք, ինչպէս կը պատմեն մեր պատմագիրք, եթէ մարդկային ճարտարութիւն 'ի միասին զուգեալ՝ ստեղծեցին հայկական այբուբենն, իրենց ձեռնորդն և խնկաւանդներովն, կը մնար միայն ուրիշ ճարտարագոյն զրչի և մտաց զայն կարգաւոր.

1 Փրոստրատոս, (տպ. 1608). էջ 86.

2 Tigris, qui est ut leo varius, qui vivus capi adhuc non potuit, vocabulum è lingua Armenica, nam ibi est sagitta, et quod vehementissimum flumen, dicitur Tigris. Varr. de Ling. lat. libr. IV.

րել և տալ իրեն սեպհական ազգային հնչումները: Եւ այն ազգն որ մինչև ցայնժամ ասորի լեզուով կ'ապրէր, և բոլոր գիտունք զայն սովորած էին, այս հրաշալի գիւտս դարձուց զինքն յանկարծ 'ի յունականն, մինչև գրերն ձևաորիւնք իսկ Յոյնք կ'ըլլային, և հարկ կ'ըլլար որ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ 'ի Յոյնս գիմէին՝ օգնութիւն գրտնելու: Բայց թէ որչափ օգտուեցան աւնոցմէ կամ որչափ անօգուտ աշխատեցան անոնց հետ՝ չենք կրնար ըսել, այդ մասը լռութեամբ և խաւարաւքողարկեալ է: Իրաւ որ ոչ կարենորութիւն մը կ'ենթադրենք գիտնալու թէ հայերէն լեզուի մայրն և քորքն ինչ լեզուներ և՛զած են, սակայն այս ոգին կ'երևայ առ ամենայն գիտունս Հայոց նոյն դարուն և ապագային, որ աւելի առ յունականն կ'ուզեն մերձաւորիլ քան յասորին: Ահա Ս. Սահակ կ'առնու ձեռք զհայ և զհոռոմ գրերն և գիմացէ դիմաց շարիւղով կը ձևացունէ հայ գրոց դասաւորութիւնը, որ մեզի երկրորդ դուռ մ'ալ կը բանայ մթու թեան: Ինչպէս որ ալ ուզենայ մէկն հնչել հայ գրերն, հարկ է զայս խոստովանիլ անհրաժեշտ, որ Ս. Սահակ կամուս և ակամայ քաշեր միացուցեր է հայ գրերը ըստ դասաւորութեան յունին, և ամենեկին չի զօրեր այն կարծիքն՝ թէ հիմայ մենք կորսնցուցած ենք մեր տառից հնչմունքը: և թէ ինչ որ հիմայ մենք կը հեղենք՝ անոր հակառակը կը հեղէին Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ և իւր յաջորդքն: Վասն զի եւ թէ գործնականապէս կորսնցուցած ալ համարիմք բոլորովին, սակայն ոչ նոյնպէս և տեսականապէս: որովհետև մեր հին քերականքն յայտնապէս կը դասաւորեն հայկական փափուկ և խոշոր հնչումները, զոր յետոյ կրնանք մենք ալ բացայայտել:

Արդ ըստ ամենայն պատմաց մերոց և նոյն իսկ Բաբուայ գրոյն գիւտին հեղինակին՝ Ս. Սահակին առաջին գործն

եղաւ հայ գրերն յունին դիմաց կարգաւորել, հետեւեալ ոճով.

ա, ա.	ւ, ն.
բ, բ.	է, —
գ, գ.	օ, ո.
ծ, դ.	ւ, պ.
է, ե.	բ, ռ, ը.
զ, զ.	օ, ս.
դ, է.	ւ, տ.
Յ, թ.	օ, (իւ).
ւ, ի.	փ, փ.
չ, զ.	չ, ք.
ղ, լ, ղ.	փ, —
ք, մ.	ւ, (ով):

Այս է մեր այժմու Տառագարձութիւն կոչածն, կամ ֆոխանակութիւն տառից:

Սակայն արդեաց ոմանց կարծիքն այս տառագարձութեան նկատմամբ, բոլոր տարբեր ոճով կ'ընթանան և կ'ուզեն մեկնել այդ գրոց փոխանակութիւնը: Եւ կ'ըսեն, թէ ըստ նախնեաց ք' կը հնչուէր պ, դ' կը հնչուէր տ, և այլն. միով բանիւ, բոլորովին հակառակ մեր արդի հնչման: Բայց մեզի կ'երևայ որ այդպիսի կարծիք մը հաստատելու ուրիշ պատճառ մը չունին անոնք, բայց եթէ այն իրաւացի տեսութիւնը, թէ ինչ անհետեանք և հակառակ բան մ'է՛ պլոց լեզուաց բառերն ու անուանքը միշտ փոփոխել, փափուկներն թանձրացնել և թանձրներն փափկացնել: Այս արդարացի փաստը որչափ ալ զօրաւոր է, սակայն ոչ որ ցարդ օրինակ մը 'ի նախնեաց կրցեր է մէջ բերել: Իսկ ընդ հակառակն բոլոր քերականք մեր կողմն են և բոլոր պատմագիրք. և ալ անժխտելի օրինակն որ հիմայ իսկ ինչպէս կ'արտաբերէ հայ կոկորդ մը օտարագոյի բառերն, արդեօք առանց իսկ այդ կանոնը գիտնալու՝ շարունակ

պատմութիւն մը, յորում քիչ մը տարբեր ոճով կը պատմուի Հայկական գրոց գիւտն, և որ թերևս Վարդան պատմիչն գործն ըլլայ:

1 Բաբուայ գիւտ Գրոց ըսուածն է փոքր

չի փոխանակեր գիր գրի. թող փորձա-
ռուք և փորձք վկայեն: Եւ որովհետեւ
նոյն ազգի և նոյն ժողովրդեան ճետք
էին այդ մեր յարմարողք լեզուիս, բնա-
կան էր որ ինչպէս կը հնչէր այն ժա-
մանակ Ս. Սահակ հռոմ բառերն և
գրերն նոյն ձեւ տար և կարգաւորու-
թիւնը, որով կ'ունենայինք և ունե-
ցանք իսկ այդ խոտոր և գէմ ընդդէմ
գրերն. որ թէպէտ արտաքին տեսու-
թեամբ հակառակ երևի՝ սակայն յար-
գիւնս միշտ ապացուցեալ է: Ուստի
ասոր համար, ըստ նախնեաց աւան-
դից, չենք կրնար մտածել որ Պղաճոն
գրածն Ս. Սահակ կարգացած ըլլայ
փաշտոն, և ոչ զԳրիգորիոսն՝ Ղրիզո-
րիոս (կամ Կրիկորիոս), և այլն: Ասոր
ուրիշ ապացոյց մ'ալ ունինք ի նախ-
նեաց, և այն բուն հիններէն. վասն զի
կան նաև դաս մ'ալ գրչաց կամ մա-
տենագիրք ոմանք, որ չեն հպատակիր
այդ կանոնաց և դասաւորութեան. և
ահա անոնք փոխանակութեան կանոնը
այսպէս կ'ընեն.

α, ա.
β, վ, պ.
γ, շ.
δ, տ.
ε, ե.
η, է.
θ, թ.
κ, ք.
λ, լ.
π, փ.
τ, ժ.
φ, ֆ ('ի վերջինս), փ.
χ, խ.

Այսպէս կ'ըսեն՝ Աղաթոն (Ագա-
թոն), Վեռիա (Իբերիա), Էքպատանք
(Εκβάτανα), Ալկիպիադ (Αλκιβιάδης).
Ուրեմն այս երկու դասէն ո՞րն պէտք
է համարինք ազգային հնչումն. — հար-
կաւ զառնայինն: Եւ որպէս զի տեղացի
հնչումն չունենալնուս պատճառաւ չմե-
ղադրուինք, ահա ի խոր Հայաստանէն
իմաստուն մը մեզ օրինակ բերենք, ու

րուն հարկաւ ազգային հնչումն ունե-
նայուն ոչ դը կը տարակուսի. աւել-
ցընենք միանգամայն որ ժամանակին
ամենէն դիտնական և համարեալ
անձն էր ի Հայս և ի Բոյս. այս է
բազում անգամ յիշուած Գրիգոր Մա-
գիստրոս: Արդ այս մատենագիրս զբա-
ղածայն տառս կը բաժնէ յերիս դասս,
և կը կոչէ նուրբ, ստուար և միջակ.
« և են նուրբքն տասն, և ստուարք ինն,
և միջակք եօթն. և միջակք ասին, զի
քան զնուրբքն յոյրք են, և քան զյոյրքն՝
նուրբք. և միջակքն եօթն, ի մէջ բա-
րակայն և յոյրիցն. բ, գ, դ, ձ, ղ, ճ,
ժ, և թաւք (յոյր) ինն. թ, փ, ք, խ,
լ, չ, ջ, ո, ց, և լերկք տասն. պ, կ,
տ, զ, ն, ծ, շ, մ, ս, ր: Եւ են բարակքն,
բեն ի մէջ մենի, պէի և փւրի. վասն
զի քան զմեն և զպէ խաժ է, և քան
զփիւր բարակ. և գիմ ի մէջ կէնի, քէի
և խէի, զի քան զկէն թաւ է, և քան
զքէ և զխէ՝ լերկ. և դայն ի մէջ տիւնի
և թոյի, վասն զի քան զտիւն թաւ է,
և քան զթոյն՝ լերկ... »: Այսպէս
կ'ըմբռնէ Գրիգոր Մագիստրոս՝ մեր
տառից մէջ եղած զանազանութիւնն,
և ոչ ըստ ոմանց մեկնութեան՝ տա-
պալելով այդ գրող դասաւորութիւնը,
զոր Ս. Սահակ բնական իր հնչմամբը
շարադրեր է: Բայց որպէս զի ըսածնիս
աւելի ստուգութի, զենք այդ Գրիգո-
րեան մեկնութեան առջև Դիոնիսեան
քերականութեան կարգն ալ, ինչպէս
Գրիգոր Մագիստրոս, նոյնպէս այդ քե-
րականին թարգմանն կը բաժնէ զտառս
'ի միջակք եօթն, ի թաւս՝ ինն, և ի
լերկս՝ տասն, և նոյն դասաւորութիւնն
կ'ընդունին մեր նախնիք, ինչ որ մենք
այսօր, Թերիս այլը ըսեն մեզի՝ Թէ
հնչումնիդ կորսնցուցեր էք: Եթէ այդ-
պէս ալ համարինք, սակայն կը հաս-
կընանք և կը մեկնենք Ս. Սահակայ
դրած կանոնը, որուն կը վկայեն Խորե-
նային, Կորիւն և Ղազար, որոնք միա-
բան և նոյն բառերով կ'ըսեն. « փոխա-
դրելով զհայերէն աթուրթայն ըստ-
անապթաւութեան սիւղաբայիցն ի հե-
լենացոյն »: Իսկ Բալուայ գիւտին

պատմին ալ յայտնի կ'ըսէ թէ, Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ յոյն գրերու թարգմաններ են զհայկական տառս, աւելցըռնելով պակաս եղածները: Աւելորդ է յիշեցընել ընթերցողաց որ մեր Միջին դարեան լեզուի մատենագիրը որչափ այլանդակ և խառնաբնդոր գրութիւններ հնարեցին հայկական անուանց. և անշուշտ չըսեր մէկն անոնց համար ալ թէ հանդերձ այն սխալագորութեամբ ուղիղ կը հնչէին:

Բայց այդ Սահակեան կամ Մեսրոպեան կարգաւորութիւնը, որչափ ալ ընդհանուր կանոնն և դատաստանն չի կրնար մերժել, սակայն ամեն ժամանակ մասնական վէճեր ելած են այս կամ այդ գրերու համար. և որչափ ալ մանր քննադատութեան նիւթեր են, կարևոր է թերևս համառօտիւ զայն ալ ըսել. վասն զի կամաց կամաց հայկական լեզուի գիտութեան ասպարէզն ընդարձակելով, ոչ միայն մեր բնիկ ազգին մէջ, այլ նաև յեւրոպայի գիտնականն, կրնայ ըլլալ որ արտաքին ժամօթութեանց հետ սպրդին նաև այն պիտի վրիպակներ, որոնց փաստն յետ ժամանակաց աւելի զգալի ըլլայ՝ արմատնալով հասարակաց մտքին մէջ: Նիւթ մըն ալ, զոր ուրիշ անգամ առած են 'ի քննութիւն հանդերձ ուսումնական պոյքարով, է և զգրերուն խընդիրը, զոր գործածութիւնը սկսաւ տարածել յազգին, իրաւամբ կամ յանիրաւի, երբեմն նաև ըստ ոչ կամաց փաստաբանից և դատախազից: Այդ խնդիրն որչափ ալ նոր գիւտ ուղած են ներկայացնել, սակայն մենք կը տեսնենք որ շատ հին վէճ եղած պիտի ըլլայ յազգիս և մանաւանդ 'ի քերականս. յորոց ոմանք դադափարելու ժամանակ իրենց նախորդաց քերականութիւնը՝ յայտնապէս կ'ըսեն, թէ քանի մը զուլս բան մթին և անորոշ և սխալ ըլլալով՝ դուրս թողուցին: Իսկ այլը կարծելով հաստատել զայն՝ ուղեցին մերժել բոլորովին իբրև անգոյ ինչ Տառադարութեան վերոյիշեալ կարգն, առարկելով միանգամայն թէ ոչ

ամենայն գիր գիր համապատասխան գտած է. օրինակ իմն ինչ գիր պիտի կրնանք հանդիպցնել յոյն է տառին, որուն ըստ մեր կարգի պիտի հանդիպի շ հայ գիրն, և թէ յետ և տառին մինչև ու տառն կարգն չիօթած է: Իսկ զատին համար ըսին թէ այդ շ գիրն է և փշկը կարծեցնել տուեր է թէ բուն զտտն ըլլայ: Բայց թերևս աւելորդ բան էր այդպիսի ակնյայտին բան մը մերժել: շ տառը հաստատուել համար. վասն զի այդ երկրորդական առարկութիւններն դիւրաւ կը լուծուին. օրինակ իմն է յոյն տառն, ինչպէս նաև փ կրկնակ տառ ըլլալով՝ անկարելի էր մեր որ և իցէ գրոյն համաձայնեցնել, այլ կրկին տառի, ինչպէս որ ալ եղած է քս, կս, կամ փս և քս, Բայց կարգի խառնաբնդորութիւնն ալ մեզի չերևիր ուղեբերու գրերու միջոց. միայն բնական խելքն կը սովորեցընէ որ փոխանակ այն գրերուն զոր մերք ունէինք և յոյներն չունէին. Ս. Սահակ չէր կրնար Յունաց ալ նոր գիր ստեղծել. և ահա այդ կտուրին չիօթութիւնն

ւ, ի

— լ }
— խ }
— ծ }

ռ, կ }
— հ }
— ձ }

ղ, ղ
ճ —

ւ, մ
յ —

ն, ն

է, շ անհամաձայն տառք, թէ պէտքստ ձայնին կրնայնոյն սուլիչ հնչման կերպ առնուլ.

օ, ո

ուր մեր լեզուն ունի տասնուչորս գիր, և յոյնն ընդ հակառակն եօթն միայն. ինչպէս կրնար Ս. Սահակ ուրիշ կերպով դասաւորել. անկարելին կա.

բելի չէր կրնար ընել՝ որչափ ալ գիտնական և մտացի ըլլար։ Ուրեմն գիր գիր ձգելով՝ բնական կարգով կը տեսնենք յոյն լամբրտայի դիմաց հայերէն դասին, որ ըստ այլոց պիտի կարծենք ազգային ընդհանուր վրիպակ մը, որ որդւոց որդի չեն կրցած իմանալ մեր երանանդոք գաղափարողը, և ոչ Գէորգ անուանի և գիտուն օրինակողն աստուածաշնչի. և այնչափ կաշկանդուեր են մեր սրբազան երիցունքն՝ որ չեն տեսած թէ յեկեղեցւոյ լուկաս կարգալու է եղեր, և եթէ ամեն օրինակներ և օրինակողքն սխալ են։ Արդեօք ազգիկ մէջէն մէկը լսած չէր այդ սուրբ Գրոց ամենածանօթ անուանքը, չորեքօրեայ Ղազարն. արդեօք չէր գիտեր 'ի 902 թուականին Գրիստոսի՝ Մլէք թագուհւոյն համար զնոր կտակն օրինակողն, որ և ոչ փշիկի գաղափար օրինակողն է, այլ համարձակ երբեմն դ, երբեմն ի կը դնէ։ Մենք կրնայինք իրաւցընէ վրիպակ ալ համարել եթէ միայն այն տառադարձութեան կանոնսին մէջ հանդիպէինք այդ անտեղութեանը. սակայն կը տեսնենք որ բուն իսկ հայ լեզուի մէջ մտած բան մ'էր, որուն անթիւ օրինակներ անպակաս են 'ի նախնիս. և ինքն իսկ Մագիստրոս տեղ մը լծորդ կ'ընէ զգլատ գիրն մեր ընդ նուրի և բէի. ինչ անկարելութիւն եթէ յիշնի հետ ալ համարուի, մինչդեռ կ'ըսէ. « իսկ զի զատի զլլաով է սահմանած, զի լծակից է լիւնի. և յայլոց ազգաց լեզուս նօսը է լիւնն. և զոր մեք զատով՝ լուկաս, Ղազար ասեմք, նոքա Ղուկաս, Ղազար, այսպէս և զայլսն նմանապէս »։ Ուրիշ տեղ մըն ալ կը յաւելու Արիստակէս գրիւն. « Եւ զի զատդ լծորդ է լիւնիդ, հերիք համարեցան սուրբ թարգմանիչքն զատի զլլաով գծագրել, և ոչ մերով թանձր լիւնիւն. որպէս էլի էլի, և ոչ էլի էլի. զի այս թանձր է լիւնիւն. այլ և 'ի յոլովութենէ գրոյ խոյս կամեցան տալ, վասն այնր՝ սմին որիչ գիր չասհմանեցին. որպէս և ոչ աւ մեծ, այլ յանուանն ռիւ և

վեով, և 'ի բայան՝ այբիւ և Վիւնիւ »։ Բայց այս կարծիքն ալ կայ 'ի քերականս մեր, թէ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ չեն կրցած ինչպէս որ պէտք էր՝ կարգաւորել այդ գրերն և բուն հայերէն լեզուն¹, որով հետևողք և յալորդք աւելի զեղծան՝ չունենալով իրենց հաստատուն հիմն։

Որչափ ալ մեզի համար մտած է հայկական լեզուի նախնական ձևն և Ս. Սահակով և Մեսրոպաւ եղած այդ փոփոխութեան պատմութիւնն, սակայն ոչ նոյնպիսի վիճակ մը կը ներկայացընեն մեզի հետևեալ շարունակողք. թէպէտ չենք կրնար վճռաբար գատել և որոշել թէ ո՞ր մասն 'ի Ս. Գիրս 'ի հին և 'ի նոր կտակին՝ Ս. Սահակայ լեզուին և գրչին երկասիրութիւնն ըլլայ, գոնէ առ այժմս, սակայն յայտնի կը տեսնուի բովանդակ թարգմանչաց դասուն վրայ մեծ կորովութիւն մը և ճարտարութիւն լեզուի, յատկութիւն և ողորկութիւն, միով բանիս այն ամենայն գեղեցիկ կատարելութիւնք, զոր կը ներկայացընեն մեզի յոյն և լատին գրիչք։ Այն թարգմանիչքն որոնք նաև արտաքին ուսմանց ծանօթութեամբ

1 Որովհետեւ երկար վիճման նիւթ համարեալ է այդ խնդիրն, և աւելի դժուարայն՝ որ ըստ այժմու գրութեան սովորուի չգրել օտարազգի անուանքը. սակայն այսու նախնեաց կանոնը և գործածը սխալ չենք կրնար համարել. Բայց այս փոքրիկ խնդրին միայն կ'ընենք, թէ արդեօք ներքին է բուն հայացի անուանքը որ հետով գրուած են 'ի շփոթել. օրինակ իմն զԱսոլիկ, Asoligh, և այլն։ Այս ալ զարմանալի է որ 'ի 1856 թուին գերմանացի լեզուագէտ մը (M. Bötticher) յոյն լեզուի եղերէն-գորիսն (élégie, ἐλεγία) բառին ստուգաբանութիւնը կ'ուզէ գտնել հայերէն եղեգն բառին մէջ, որ կը նշանակէ, կ'ըսէ, եղեգն կամ սրին. և քան զայս բունագոտ ինչ մեկնութիւն կրնայ ըլլալ, որչափ ալ հաւանական համարինք չենք գիտնուի լծորդութիւնը. կրնան յանգուտ երթալ այսպիսի բունագոտ ստուգաբանութիւններ, որոնց հիմն խիստ խախտու է, և շատ անգամ ալ տղայական խաղալիկ։

չաղօտացուցին իրենց յստակ հայեցի բարբառն, և անոնք որ առանց օտար աղբերաց դիմելու՝ կրցան չափաւոր ունով հայկաբանել և յստակախօս ըլլալ:

Բայց Բալուայ գրոյն գլխտին պատմին մեծ գովասանքով կը խօսի թարգմանչաց վրայ, 'ի բաց առեալ զՄտահակ և զՄեսրոպ, որոնց կու տայ միայն աստուածատուր շնորհին (այսինքն գրոց գլխտին) արդիւնքը. իսկ միւսերուն համար կ'ըսէ թէ դառնալով Աթէնքէն՝ ուղղապարհեցին նորէն թարգմանեալ գրքերը, « և զամենայն կարգ և զսահմանս հաւատոյս մերոյ մեծապէս պայծառացուցին »: Այս թարգմանչաց մէջ կը յիշուին Մովսէս Խորենացի, « որ ասի թէ քուերորդի էր Մեսրոպայ », Դաւիթ Ներգինացի « որ եղև անյաղթ փիլիսոփայ », Եղնակ կողբացի, Մամբրէ վերծանող, Ղազար փարպեցի: Ասոնք, հարկաւ բաց 'ի ժանօթ երկասի, թութեանց զոր ունինք այսօր 'ի մեզ, շարադրած պիտի ըլլան կամ թարգմանած ուրիշ մատեններ ալ, որ մեզի անյիշատակ մնացեր են: Այսպիսի երկասիրութիւն մը, յորում յանուանէ կը յիշուին Մովսէս և Դաւիթ, հասած է մինչև առ մեզ, և է բազմահոյակ քերականութիւնն, զոր շատք ևս յետոյ, ինչպէս Ստեփանոս սինեցին և Գրիգոր Մաղիստրոս, Արիստակէս և Գէորգ Գրիչը, և Յովհան Երզնկացին կը յիշեն և կը մեկնեն յաւելածովք և զեղչմամբ: Ահա այս քերականութիւնս կու տայ մեզի աւելի լուսաւոր միջոյ մը՝ նկատելու 'ի մօտոյ մեր երաւանորթ թարգմանչաց բաղաձայնատակ արդիւնքը, զոր պատմութիւնն լռած է, ինչպէս ամենայն պատմութիւն, ևս առաւել լեզուաց պատմութիւնն շատ և շարունակ յեղափոխութեանց ենթակայ է. բայց աւելի յեղափոխ վիճակ մ'ունեցեր է և ունի թերևս ցայսօր, մեր հայկական բարբառն: Թերևս անգատաճառ էր որ միշտ առ Յոյնս դիմեցին մեր նախնիք՝ հայ լեզուն յստակելու և ճոխացնելու. վասն զի կ'ըսէ դարձեալ նոյն պատմիչն Բալուայ, թէ

առաջին անգամ երբ առ Ս. Մեսրոպ բերուեցան Դանիէլեան նշանագիրքն, « ոչ կարացին հանել 'ի հեգ, քսոյցի 'ի հոռոմ լեզուս միայն էր յարմարեալ հայոց բարբառս »: Այս յարմարութիւնս, ինչպէս տեսանք վերջ Տառից կարգաւորութեան մէջ, ալ աւելի յերևան ելաւ թարգմանչաց ժամանակն որոնք հարկաւ քան զմեր ժամանակս շատ գիտուն էին և լեզուին դաղունիքն և բանալիքն ունէին. ասոր համար պէտք է որ մենք ալ ասոնց ըսածները զոնէ կարենանք և ջանանք մեկնել: Բայց մեր վերոյիշեալ քերականքն զորթէ ամենքն, բաց 'ի թերևս 'ի գրութենէ Արիստակէայ և Գէորգեայ, որոնց գրութիւնն զուտ հայեցի կ'երևին, և այլք ոմանք զոր չյիշեցինք, ինչպէս Համամարեւելեան, և այլն, ասոնք ամենքն մէկ բնագրի վրայ շինուած են, բայց ոչ կուրօրէն, այլ ըստ կարելոյն համաձայնեցունել ջանալով երկու լեզուաց կանոններն, այսինքն յունարէնի և հայերէնի. և է այս քերականութիւնս յոյն Դիոնեոսիոսի Թրակացոյցի կոչուածը: Իսկ այն ամեն մեկնութիւններն՝ զոր Հայ մատենագիրք շարադրած են, ընտիր են և մեր լեզուի սեպհական կանոնաց պատշաճեալ:

Այս Դիոնեոսիոսի ով և որ ժամանակն կի զրիչ ըլլալն տակաւին անստոյգ է. սակայն մեր մատենագիրք շատ յարգ տուած են այս անձին՝ յիշելով գովութեամբ իր փոքրիկ, համառօտ բայց ճիշդ և անսխալ քերականութիւնը: Նոյն ինքն փարսկիտոս՝ իր յունական մատենագրարանին մէջ միայն անձն կը նշանակէ անստոյգ ըլլալն ցըցունելով, և յետոյ իր քերականութեան յոյն բնագիրը կը գնէ, յորմէ մէկ գըլուխ այսինքն վերջինն, որ կը խօսի զօտից ոտանաւորաց՝ կը պակսի. բայց կայ այն ալ 'ի յոյն ձեռագիրս որ 'ի Սուրբ Մարկոսի գրատան վնեետոյ և թերևս ուրիշ կողմեր ալ: Բայց մեր

մէջ յիշեալ է անոր հայ թարգմանու-
թիւնն, որ հաւանորէն կամ Մովսէսի
խորենացոյ է և կամ Դաւթի անյաւ-
թիւ Բայց անկարելի է կարծել որ Ս.
Մեսրոպայ-Մաշտոցի ըլլայ, որուն հա-
մար յայտնի կ'ըսեն պատմագիրը թէ
չէր գիտեր կամ գոնէ շատ քիչ զյոյն
լեզու, և 'ի դժուարինս առ Ս. Սահակ
կը դիմէր: Իսկ ուրիշ չափաւոր հին ձե-
ռագիր մը, որուն գլխէն կ'երևի թէ
շատ դէպքեր անցած պիտի ըլլան,
ստէպ գործոյն ընթացքին մէջ կը նշա-
նակէ հելլեն տառերով. σπερ, որ է ան-
շուտ Մտեփանոս սինեցին, բայց այս
ինքնագիր քերականութեանց մասին
մէջ. իսկ Դիոնիսեայ քերականութեան
երբեմն 'ի մերոց նաև Դաւթի Անյաղ-
թի անունն տրուած է: Միով բանիւ
հարկ է ընդունինք որ այս անձանցմէ
մէկն ըլլայ թարգմանն, և աւելի Դա-
ւթի անյաղթ, որուն գրուածոց մէջ
ալ կ'երևին տեղ տեղ այս քերակա-
նութեան հետքերն, զոր վերջը պիտի
տեսնենք, Դարձեալ նոյն քերականու-
թեան մէջ տեղ մը կը գտնենք յունա-
գիր μωσες, որ է Մովսէսն անշուշտ խո-
րենացին. բայց ասոնց քերականու-
թիւնն շատ տեղ իրարու հետ խառն
են, և երկու անձանցն մէկտեղ միա-
ցած, Մովսէսի և Մտեփանոսի. և օրի-
նակներէն շատն ալ յատուածաբա-
նութենէ է և ոչ 'ի քերականութենէ:
Բայց Գրիգոր Մագիստրոս իր քերա-
կանութեան մէջ առաջին անգամ կը
սկսի խօսիլ Դիոնեսիոսի վրայ, և քե-
րականութեան ծագումը մինչև 'ի Հո-
մերոս կը հանէ: Երկար յառաջաբա-
նութիւն մը գրելէն ետև կ'ըսէ. «Ապա
Դիոնեսիոս ոմն եկեալ՝ ըստգաւանելով
գերկրցունցն զսկզբունսն այսպէս, թէ
զձայնի բնութիւն գտանել իմաստասի-
րաց է, և գիրն տեսցի 'ի կարգի իւ-
րում, զի մի այլ ընդ այլը քննութեամբ
ծաղր լիցի արուեստան. Իւ իւր սկսեալ՝
բուռն եհար զնոյն ինքն զիրէս, եթէ
Քերականութիւն է հմտութիւն: Զկնի
որոյ Հերոգիանոս ոմն օրդի Ապաղի-
նարի խոհեմագոյն միանգամայն և իշ-

խան, որոյ՝ վասն յոյժ անբաւութեան
արուեստից, զբոլորից այրելով զգրեան,
միայն զհօրն իւրոյ եթող զգրեան. ու
մանք ասն վասն յիշատակի, և ոմանք՝
վասն առաւել մտաւորութեան: Բայց
փոքր ինչ այս արուեստ, կամ վասն
չանկանելոյ՝ ի բուռն, և կամ վասն ման-
գանց կրթութեան մնացեալ՝ Դիոնիւ-
սիա ասացեալս, Արդ այս Դիոնե-
սիոս թրակացի գտեալ զգիրս զայս,
որպէս վերագոյն ասացաք, սակայն ա-
նոն և անյարմար զնա կարդեալ, մինչև
յարանկնեալ շարագրեաց զաս հան-
դերձ իւրովն գիտիւք »: Նոյնպիսի
խօսքեր կը կրկնէ նաև իրմէ վերջ մեր
երզնկայեցին իր քերականութեան մէջ:

Ինչպէս կրնան տեսնել ընթերցողը
բուն Քերականութեան մէջ, այս Դիո-
նիսեայ կոչուած քերականութիւնն
շատ տեղ դժուարին ճամբաներ առաջ
նորդած է մեր թարգմանիչներուն և
մեկնիչներուն, որոնք թերևս հնուա-
ցեալ քիչ կամ շատ 'ի նախահօրէն լե-
զուիս 'ի Ս. Սահակայ, և չկարենալով
կառավարել զիրենք այն բազմակնճիւռն
յոյն լեզուին մէջ, ընկան բոլորովին ա-
նոր ծոցը իբրև 'ի զիրկա մօր, և հնարե-
ցին շատ բաներ՝ զոր պիտի չտեսնենք
և 'ի զուր կը բնառենք Ոսկեղէն դարուն
մատենագրաց մէջ: Բայց այս փոփո-
խութիւններն չենք կրնար ըսել թէ
ինքնածին գիւտեր ըլլան, այլ աւելի
հաւանաբար ներելի ըլլայ մեզի ըսելով՝
որ ինչ որ լեզուիս արմատոց մէջ կար՝
զայն ուղեցին սոքա ընդհանրացնել և
կանոնի առնուլ. բայց փորձը ցըցուց
որ մի և փոքր զարտուղութիւններն չեն
կրնար ամեն անգամ ընդհանուր կեր-
պարան մ'առնուլ: Շատ աւելի ցանկա-
լի էր ամէն հայասիրաց որ այսօր ունե-
նայինք այն բազմագիծի բարբառներն,
զոր Հայաստան երբեմն խօսեր էր, և
զոր Երզնկայեցին ամենակարևոր կը
համարի լեզուի հմտութեան և ստու-
գաբանութեան համար: Վասն զի ինչ-
պէս յունական լեզուն ունէր իր զանա-
զան բարբառները (dialecte), այսպէս

և ամենայն իրը ազգի բնական տուրք, ունէր նաև Հայաստան. ասորը է ինքն մեկնիչ քերականին կը վկայէ. և և գար. ձեռք զորոյ լեզուիդ գիտեմք բառանդակ զբառան եղբրական, որպէս զկործանի և զՏայեցին, զԽոթային և զԶորորդ. հայեցին, և զՍպեարացին և զՍիւնին, և զԱրցախային, այլ մի միայն զմիջերկրեայն և զստանիկան. վասն զի պիտանիք այսոքիկ են 'ի տաղաչափութեանն, այլ և օգտակարք 'ի պատմութիւնն, զի մի վրիպեսցի՝ անընդել գոյով լեզուացն: Ինչ օգուտ այն ամեն շարգադիութիւններէն, զոր մեր առջև կը դնեն քերականը, որոնք երբէք 'ի գործ պիտոր չգրուին յազգին: Ոմանք կարծեն թէ շատ դիւրին ըլլայ այն լեզուով գրել՝ որով մեր Հարքն գրեր են, և անով իսկ կարենան մտածել. սակայն ամենայն ոք գիտէ թէ ինչ մեծ զանազանութիւն անցած է ընդ Ոսկեղէն դար և ընդ հետեւեալսն՝ մինչև մեր օրերն. ինչ որ հիմայ կը գրենք՝ ասկէ դար մ'առաջ նոյն ոճով չէր գրուէր: Իսկ երբոր հիմկու խօսածներէն վերցունենք քիչ բան, օրինակ իմն կը մասնիկն, զբարառ մակ, բայեցին և շաղկապներ և նախադրութիւններ գործածենք, բայերը քիչ խանգարենք և տանք անոնց զբարառ ձևերն, այն լեզուն դուրս կ'ելլէ՝ ինչ որ միջինդարեան հայերն գրեր են, և այն՝ վասն ժողովրդեան. և եթէ անոնց մէջէն ալ կոչ մասնիկն վերցունենք, և բայերու և բառերու հոլովմանց զբարառ բնիկ ձևեր տանք, արդեօք ինչ տարբերութիւն կ'ըլլայ Ղազարայ փարպեցւոյ տեղ տեղ գործածած լեզուէն: Ահա դիւրինացաւ լեզուն և զբարառ շարագրութեամբ. բայց այսպիսի վասն զի մենք տեսած ենք մեր լեզուին ընթացքին մէջ թէ քանի անգամ մեծ յեղափոխութիւններ կրած է հայկական բարբառն, և շատ անգամ առ ազգաստեղծիւն խանգարեալ: Ասոր համար մեր բազմավաստակ քերականներն յիս կանոնաց քերականին կը յաւելուն փոքրիկ՝ բայց իրաւացի յան.

գիմանութիւն մը, և ձեռագրաց հմուտ օրինակողքն կը պատուիրեն, որ տգէտ անձինք չօրինակեն և չքերեն բառ կամ անուն, ըսելով թէ զայս չեմ գիտեր, կամ այս այսպէս չէ՝ եւ սակայն անհուն են այս տեսակ ազգաստեղծիւններ, բառերու խառնակ ուղղագրութիւններ, սխալ կէտագրութիւններ, քմահաճոյ յաւելուածներ մեր բազում ձեռագրաց մէջ:

Դառնալով մեր խօսքին նպատակին, ուսկից չեղեցուցին զմեզ ժամանակիս քանի մը կարծիքներն, երեք դիտելու կէտ կ'առնուէր մեզ այս վերոյիշեալ քերականութիւնէն. մէկ մը՝ սեռից զանազանութիւն 'ի հայկական բառերի կրկնորդ՝ մասնիկներն յաւելուածք, և երկրորդ՝ բայից լծորդաքիւնք:

Շատ անգամ ըսած են քերականներն, թէ հայ լեզուն չունի զանազանութիւն սեռից յարական և յիգական իր բառից մէջ. բայց Դիոնիսեան քերականութեան թարգմանողն և բոլոր մեկնիչք կ'ուզեն և կը ջանան նաև յայտն մասին քերականական զանազանութիւն մը սահմանել նաև 'ի հայ լեզուիս: Դրիդոր Մագիստրոսի հետեւելով այս մասն ալ երեքի կը բաժնենք, սեռ 'ի վերջառորդներն, սեռ յարուսկ աւանդակ և սեռ հասարակ անոռակ:

ա. Այսպիսի յայտնի է 'ի լեզուէս որ սեռի զանազանութիւն չկայ հայերէն լեզուի մէջ 'ի վերջառորութիւնս, բայց եթէ երբոր հեղինակն ոճով բառ մը մտած ըլլայ 'ի լեզուիս, ինչպէս փոռնիկայ որ է դուստր թոռին, միշտ իգական բառ. նոյնպէս և Հանգստարարիքայք, այսինքն կանայք Հանգստարարք (որ են տղանգուարք Հրէից). ասկէ զատ յանգչկայ իգական նշանակող 'ի հայերէնին՝ 'ի բառս. Բայց Դրիդոր Մագիստրոս կ'ըսէ. « Ասեմ ոմանք եթէ 'ի Հոռոմին լիով արական և իգական և չեղորական, իւր և կամեցի ոք յայտնել, ըստ երեցունց կարողութիւն է յայտնել. իսկ յաղագս մերոյ լեզուոյ՝ եթէ ոչ է 'ի սոստ արական և իգական և չեղոր՝ չաբաղասեալ որպէս 'ի յունականին. և

յումանց նշանակեալ՝ ունել մեզ Բայց
զայս ոչ իբրու պորտաւանս եղեալ մեզ
վարկցիս, զի է և մեր սովորաբար. զի
և ոչ առ նոսա է մի արական և իգա-
կանն. Գանդի այսորիկ են արականը
յունաց, որք ունին 'ի սկզբունս բանի'
ով (օ), որպէս ասելն՝ ով այիովս ա-
պաշտովսաւ (օ άγιος άποστολος),
այսինքն՝ Մէ առաքեալք, և է արական:
Որք միանգամ 'ի սկզբունսն ունին ի,
նորա են իգական, և (որք) 'ի սկզբունսն
ունին տաւ (α), նորա չէզոր են ։ Սյս-
չափ յունական կանոնաց համեմատ,
եորք հայերէնի համար կը յաւելու.
« իսկ մերս յորժամ ասեմք՝ այս ա-
նուն... և ասելն ընդ քեզ եմ, արա-
կան է. իսկ ասելն՝ աղեա, լսեա, չէ-
զոր »։ Սյս խօսքերս աւելի կը ցըցունեն
թէ չունինք մեր լեզուին մէջ 'ի վեր-
ջաւորութեան ոչ արական և ոչ իգա-
կան յանդ ։

բ. Բոս բուն կազմութեան լեզուին
նայելով՝ պիտի չունենայինք ուրիշ ազ-
գաց պէս վերջաւորութիւն յատուկ ա-
նուանց արականի և իգականի. բայց
ընդհակառակն յայսմ ոչ միայն քերտ-
կանք, այլ և պատմական անուանք հա-
ւաստի վկայութիւն կու տան թէ կայ
'ի յատուկ անուանս վերջաւորութիւն
սեռից մեր լեզուի մէջ ալ ։ Իրանօթ է
ամենուն որ ուրնի կամ ունի, անոյշ
և դուշտ վերջաւորութիւնք յատուկ
անուանց՝ իգականաց յատուկ են. բայց
մեր քերականքն, չգիտեմք ինչ պատ-
ճառաւ, դուշտ վերջաւորութիւնք՝ չէ-
զորաց է կ'ըսեն. զոր օրինակ Մագիս-
տրոս. « խոսրով՝ արական, խոսրովու-
հի՝ իգական, խոսրովիգուխտ՝ չէզոր » ։
Իսկ երդնկացին իգականաց վերջ կու
տայ ննի, ոյշ, ունի, ոց. զոր օրինակ,
վարդենի, Մանանոյշ, Տրդատուհի,
վարդոց¹ ։

1 Բայց կայ արական Տիրոց՝ Իշխան
Բաքրատունաց, (Ղար. Փրպ. 195) ։ Այլ
է հայրանունական վերջերն զոր կու տան
քերականք, ինչպէս են, Խան, էլ, ճիթ, գեն,
էն, ակ. Մամեան, Մանուէլ, Մանիր, Բաք-

դ. Գայով վերջնոյն, որ է հասարակ
անուանց մէջ սեռ կայ թէ ոչ, կ'ըսէ
Մագիստրոս. « իսկ չորքոտանեացդ,
ստուգաբար իմացեալ եմք, թէ մերոյս
և նշանակութիւն արականաց և իգա-
կանաց և չէզորաց, յոգնագոյն է քան
զիշունայն » ։ Եւ հօս իրաւացի գանգա-
տանաց ժամ է ընդդէմայն թարգման-
չաց, որ չգիտեմք որ ազատութեամբ
ամենայն անուն անխտիր կը գործա-
ծեն, չնայելով որ գոնէ սովորական
բառից մէջ կայ գանազանութիւն սեռ-
ոից. բայց և ոչ ալ ամեն ըսածներ.
նուն հաւատալ կը բռնադատինք, մա-
նաւանդ երբ տեսներք բաղդատու-
թեամբ գրող՝ որ նոյն իսկ նախնիք յիւ-
րեանս անհամաձայն են այդ տեսակ
բառից թարգմանութեան մէջ. եւ անհա-
տեսներք Գրիգորի Մագիստրոսի բա-
ժանմունքը, որուն հետ և երդնկացոյն
խառն է ։

Արական 'ի վերայ հօտից ասա-
ցեալ. Անն, խոյ, գոնչակ, վիզոն,
զուար, մալ ։

Չորքոտանեաց վայրենեաց անուա-
նեալ է սեռաբար, երե, իսկ յատուկ
'ի նոցունց՝ շիկերես ։

Չէզոր՝ մանուկ, զաւակ, փրզունդ,
ժառանգորդ, հարազատ ։

Արջառոց իգականք՝ կով, եղն, և
րինջ. չէզոր՝ մողի ։

Չիոց իգականք՝ մատեան, զամբիկ,
ճայիկ, ճակ. չէզոր՝ քուռակ, բաշա,
հատ, մատաղածի, խնչակ, զգի, բռնոյ
կամ բռնոյ, անդրափար, փաշանիկ ։

Այծից արականք՝ քօշ, քաղ, նո-
խազ, բզաք ։

Չիոց արականք՝ յովտակ, նժոյգ,
փահլ, երիւար, գեղազատ ։

Արու արժուի՝ կանդ ։

գեն (որպէս Թէ Բարեան), Մանեմ, Այս-
տակ, Այստեն (էն կամ են վերջն անուանո-
նոյն համարուի ընդ եսն վերջոյն), ինչպէս
նաեւ այձ ընդ էն, զոր օրինակ Մանայն,
զոր Գորգայից յատկական գաղափար կ'ը-
սէ, և Երզնկացին զԳորգայից հնչումն կը
նմանցունէ յոյն Դորացի հնչման ։

Արու բազէ՝ ճուրակ.

իգականք՝ մաքի, որով, այծ, թա-
լասանդ. չէզոր՝ արով, բուծ:

Այս բնական զանազանութիւնն է,
զոր կը պատմեն մեր քերականք, հե-
տեւելով նաև յայսմ Դիոնիսեայ քերա-
կանութեան, զոր ընթերցողք կրնան
տեսնալ ի բուն քերականութեանն:

Իսկ մասնիկներ ըսելով կ'իմանանք
այն բառերն՝ որ միայն յածանցս գործ-
ածելով լեզուի մէջ մտած են, բայց
թէ որն է իրենց ծագումն՝ այդ մեզի
անգիտելի է: Ահա այս մասնիկներն են՝
որ կրնանք ըսել գրեթէ բառարանաց
երրորդ մասը բունած են, հարստութի-
մը՝ որուն կարծեմք թէ գլխաւոր հեղի-
նակ եղած են այդ քերականութեան
թարգմանողներն: Դիոնեսիոս Թրակա-
ցին խօսելով նախադրութեանց վրայ՝
կը դնէ թուով մը յոյն նախադրու-
թիւններ, որուն համաձայնը պէտք էր
որ գտնէին նաև մեր ճարտար թարգմա-
նողք ալ. և իրացընէ գտած ալ են, զո-
րոնք կը տեսնենք միշտ իրենցմէ վերջը
'ի գործածութեան հայկական թարգ-
մանութեանց մէջ, մանաւանդ հելլե-
նաբանից մէջ. և զորոնք պէտք է գիտ-
նալ ճամբարիտ հասկերնալու համար այդ
բառից նշանակութիւնը. վասն զի դի-
ոնուած բան է որ միշտ մեր հելլենա-
բան գրիչները միտացնողներն այդ ա-
ծանցներն են կամ մասնիկներն, որ թէ
պէտ ճշդիւ 'ի հայ թարգմանուած են,
սակայն այդ բարդութիւնը կամ բար-
դած բառը կամ բայը տարբեր նշանա-
կութիւն ունի իր պարզէն: Ահա վեր
'ի վերանց այս համաձայնութեանց
կերպն.

έν - ե, եր.

εις - եր. երբ.

էξ - արտ.

προς - նախ, առաջ.

πρός - առ.

σύν - շող, շար, փաղ.

ἀνά - վեր.

κατά - բառ. (κατηγορία, ստորոգու-
թիւն). ստոր.

δία - տար.

μετα - փոխ.

παρά - յար.

ἀντί - փոխ, հակ.

ἐπί - մակ.

περί - պար, շարք.

ἀμφί - շուրջ, թակ, քող.

ἀπὸ - ապ, յաց.

ὑπο - եր, ընդ.

ὑπέρ - գեր.

Այս մասնիկներով ձեռքած են շատ
բառք, որոնց կազմութիւնն հելլենացի
է և օտար յոսկեղէն գարուն գրչէն.
Ինչպէս, Վերջաւանաբիւն (ἀναγνώσις) որ
ըսել է ընթերցումն. Մակագոռաբիւն
մակ-կացութիւն (ἐπιστήγη) այսինքն գի-
տութիւն, և այլն և այլն:

Իսկ բայից լծորդութեան և բառից
հոլովման նկատմամբ ալ ուղեցին փո-
փոխութիւն մտցունել այս գրոյս թարգ-
մանից, յայսմ ալ հելլենացնելով ըզ-
Հայն, և մինչև ասոնց գործածութիւնն
ալ յայտնի շատ տեղ կ'երևի 'ի զիրս
կամ աւելի ճշդիւ խօսելով 'ի թարգ-
մանութիւնս Դաւթի Այնաղթի, Բաց 'ի
նորամուտ հորմիներէ և ժամանակներէ
բայից, զոր կրնայ տեսնել ընթերցողն
յընդարձակ լծորդութեան կոփեմ բա-
յին, զոր շատ քերականք հասուցած
են մեզի՝ ոմանք համառօտելով, այլք
ընդարձակելով, ուղած են նաև նիւ-
թական կազմութեամբ ալ նմացնել
զհայերէնն յունարէնի, օրինակ իմն է
տառն աւելցնել բայերուն քանի մը
ժամանակաց վրայ, որ արդէն կը տես-
նուի նոյն կոփեմ բային մէջ. Օրինակ
իմն. կը կարդանք Դաւթի գրոց մէջ
« Գանդի կենդանոջն տարբերութիւն
ստեակեալ բանականին՝ այլ էարար.
տեսակ մարդոյ կենդանոյ էարար..
Իսկ ապա մին՝ այլ, իսկ միւսն՝ այլայ-
լակ միայն էարար » . ուր էարարն մէկ-
տեղ գրուելով պիտի կարգացուի, և
ըսել է՝ արար. Այսպէս նաև իրենց
գիւտն եղաւ նորօրինակ սեռական հո-
լով մ'ալ լեզուին մէջ մտցունել, որ չէր

յունական, այլ թերեւ հին հայկական տառ մը ըլլար, թ զիրն, որ ցարդ կը տեսնուի գերանուանց մէջ, և զայն թ տառն անցունել ուղեցին նաև ուրիշ բառերու վրայ ալ. ինչպէս կ'ըսէր նոյն Դաւիթն Անյաղթ¹.

«Բացատուեցեալոր սեռոյրն և տեսաւ կոյրն՝ զինչ երկաքանչիւրն, սեռոյր եւ զոյր ելոյր, և տեսակացն յոլովից»։ Ուրուն իմաստն է՝ բացատրելով զսեռ և զտեսակ՝ թէ զինչ է երկաքանչիւրն. և սեռն եղ (այսինքն մի) գոյով և տեսակցն յոլովը Դարձեալ կ'ըսէ նոյն հայ Դաւիթն. «Ելոյր հարկաւորի, Գրիսաւորիէ»։ այսինքն, Գանգի հարկաւոր է (հարկաւորի եղելոյ), ով Գրիսաւորիէ։ Այսպէս կը հոլովեն զսեռականն ձիոյր (ձիոյ), իշրաքանչիւրոյր (եր-

կաքանչիւրոյ), Մանկան ելոյր և այրա-ցեղոր և ներգործելոյր ինչ կամ դա-դարելոյր. այսինքն, մանուկ գոյով և յարբունա հասեալ և գործելով ինչ կամ դադարելով. այլոյր (այլոյ), մարդոյր (մարդոյ), միոյր միայնոյր (միոյ միայնոյ), և որ բոտ կարգի։ Բայց դիտելի բան մը եթէ կայ այս հրեշաւոր հոլովներու մէջ, այն է որ միշտ թ գիրն այն բառերու վրայ կը դրուի՝ որոնց սեռականն ոչ կամ տոյ կը վերջանայ։

Ահա այս է համառօտիւ մեր լեզուին նախնական քայլափոխից տարբերքն կամ յեղափոխութիւնքն՝ զոր կրեր է մերթ յաշող և մերթ անյաջող բաղդով. և շատ բան ալ կը սովորեցնէ նոյն փերա-կանութիւնն, զոր աւելորդ համարեցանք կրկնել. որպէս զի ով որ հաճի և հետաքրքրէ՝ կարենայ բնիկ օրի-նակին վրայ կարդալ այն մեծաւ մասամբ շարժաղփութիւնքն, որուն քան զայս աւելի անուն մը չենք կարող տալ, թէպէտ կը ճանչնանք և ճարտար և անուանի հեղինակի մը ձեռք, որուն համար ըսած է փոքրիկ պատմութիւն մը. «Կարող էր և բազմաց աստուածատուր իմաստիցն, զի զքնականն և զչնորհականն քաջ ունէր զատ յուսմանէն, այլ վասն անիշխանութեան և ազգիս անընդելութեան խափան եղև»։ և է այս՝ ինքն Անյաղթն Դաւիթ, մեծ հեղինակէտն և հայա-հմուտն։

Հ. Ա. ՍՈՒՐԵԱՆ

¹ Դաւիթ Անյաղթ. ներածութիւն Պոր-փիւրի։ Բայց սոյն Դաւիթ Անյաղթ իր մասքուր հայկարանութեան մէջ ալ ըսած է. «Ոչ այլ ինչ խոկայով, քան զմեռանելն. և բարւոք առկայանան երկոքեան՝ մեռա-նելն և էմեռանելն»։ (Սահմ. պրակ Ը. էջ 160). ուղեով իմացնել այն բարակ զանազանութիւնն՝ զոր կը դնէ Պրատոն ի տրամախօսութեան ֆեդոնի այս յոյն կերպին բառից մէջ, ἀποθανόντων καὶ τεθνόντων, որոց առաջինն կը նշանակէ՝ մեռանել, և երկրորդ՝ մեռեալ գոլ (այլսարհի, և այլն), ըստ իմաստասիրաց ըսելուն՝ խոկումն մահու, ինչպէս կը սահմանէին մարդուս կեանքը։ Եւ այս և տառն ինքնահնար չէր, այլ կար և կայ ալ բացերուն կատարելային երրորդ գէմբին վրայ, ինչպէս, եօծ, եհար և այլն. նմանապէս թ տառն ալ կը տեսնուի գերանուանց սեռականներուն վրայ, սորա, այսր, և այլն և այլն։

